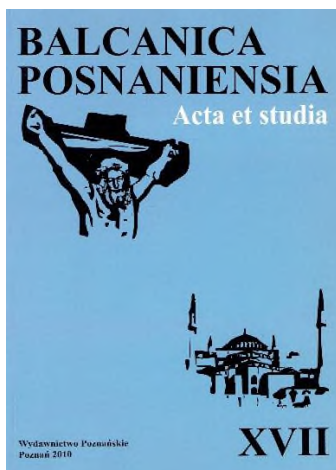

Rubacha Jarosław, *Egzarchat jako element bułgarskiej polityki narodowej na przełomie XIX i XX wieku*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 2010, t. 17, s. 31–52.

<https://doi.org/10.14746/bp.2010.17.3>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/52454>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

bch.amu.edu.pl

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIWERSYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

EGZARCHAT JAKO ELEMENT BULGARSKIEJ POLITYKI NARODOWEJ NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU

JAROSŁAW RUBACHA

ABSTRACT. Jarosław Rubacha, *Egzarchat jako element bułgarskiej polityki narodowej na przełomie XIX i XX wieku* (*The Exarchate as an element of the Bulgarian national policy at the turn of the 20th century*).

Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XVII, Poznań 2010, Wydawnictwo Poznańskie, pp. 31-51, ISBN 978-83-7177-650-2, ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

Jarosław Rubacha, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Instytut Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej, ul. Kurta Obitza 1, 10-725 Olsztyn, Polska – Poland.

Podbój państwa bułgarskiego przez Turków pod koniec XIV stulecia miał głębokie i wielopłaszczyznowe następstwa. Najistotniejszym z nich była oczywiście likwidacja prężnie rozwijającego się organizmu państwowego, który w pewnych okresach dziejowych nie tylko stanowił przeciwwagę, ale nawet realne zagrożenie dla Cesarstwa Bizantyjskiego. Równocześnie uległ zahamowaniu rozwój społeczny i ekonomiczny miejscowej ludności. Najeźdźcy zepchnęli bowiem Bułgarów do rangi niewolników, których egzystencja we wszystkich wymiarach poddana została kontroli i uzależniona od woli miejscowych możnowładców tureckich. W ręce Turków trafiła zatem ziemia wraz z zamieszkującą ją ludnością, która niemal wszystkich praw, najczęściej określana była mianem „raya”, czyli było.

Jednocześnie panowanie tureckie pociągnęło za sobą niemal całkowity upadek kultury bułgarskiej, przede wszystkim w jej duchowym wymiarze. Wyznający islam Turcy w chrześcijaństwie widzieli największe zagrożenie dla swojego panowania na Bałkanach. Dlatego też bezpośrednio po agresji podjęli działania na rzecz jak najściślejszego powiązania ziem bułgarskich z metropolią, a szczególny nacisk położyli na islamizację miejscowej ludności. Prace w tym zakresie toczyły się, jakkolwiek z różnym nasileniem, przez cały okres panowania osmańskiego. Początkowo miały charakter otwartej wojny z chrześcijanami i wyrażały się przede wszystkim w niszczeniu cerkwi i klasztorów, które zamieniano na meczety, paleniem relikwii i bibliotek oraz zsyłaniu duchownych na banicję do Azji¹.

¹ Por. S. Zankow, *Die Grundlegung der Verfassung der bulgarischen orthodoxen Kirche*, Zürich 1917, s. 22 oraz J. Hołubowicz, *Bułgaria, jej przeszłość dziejowa i jej obecne narodowe i religijne odrodzenie*, Kraków 1885, s. 21.

W okresie późniejszym władze tureckie skupiały się na wzmacnianiu żywiołu muzułmańskiego poprzez przesiedlanie na Półwysep Bałkański wyznających islam koczowniczych ludów z Kaukazu i Anatolii. Efekty tych działań były jednak bardzo ograniczone², a Bułgarzy, mimo prześladowań i nacisków, nie zamierzali zmieniać wiary przodków. Kluczowy wpływ na taki stan rzeczy miała niewątpliwie długa tradycja chrześcijańska³.

Okres wzmożonego ucisku religijnego w Turcji europejskiej zakończył się w połowie XVIII w., wraz z pierwszymi oznakami poważnego kryzysu wewnętrznego, który w ciągu następnego stulecia miał doprowadzić do ruiny państwo osmańskie. Nie oznaczało to jednak dla Bułgarów znaczącej poprawy sytuacji. Wręcz przeciwnie. Tolerując działalność Cerkwi prawosławnej na ziemiach bułgarskich, władze tureckie podporządkowały ją najpierw w części, na następnie w całości patriarche greckiemu w Konstantynopolu⁴, przychylając się do lansowanej przez niego tezy o konieczności zjednoczenia wszystkich prowincji kościelnych w europejskiej Turcji pod jednym kierownictwem⁵. Zmiany te przyniosły jednak bardzo poważny spadek autorytetu Kościoła na ziemiach bułgarskich. Spowodowane to było przede wszystkim podjętymi przez Patriarchat działaniami, mającymi na celu możliwie jak najszybszą hellenizację Bułgarii, a zwłaszcza Macedonii.

W trakcie realizacji tego planu wszystkie biskupstwa na ziemiach bułgarskich zostały obsadzone przez Greków, a wraz z dostojnikami kościelnymi pojawili się także duchowni niższych szczebli, którzy stosunkowo szybko zaczęli przejmować parafie i klasztory. Szerząca się korupcja powodowała jednak, że zarówno na najwyższe urzędy, jak i na niższe szczeble hierarchii kościelnej powoływano najczęściej osoby nieposiadające przygotowania teologicznego i zupełnie niezainteresowane prowadzeniem działalności duszpasterskiej⁶. Przyczyną takiego stanu rzeczy było w dużej mierze specyficzne położenie Cerkwi prawosławnej w Turcji. Jej hierarchowie, a zwłaszcza patriarchowie, jakkolwiek użyteczni w zapewnianiu porządku na prowincji, traktowani byli przez władze tureckie jako przedstawiciele drugorzędnej, a wręcz szkodliwej religii. Dlatego też ich inwestytura wiązała się z koniecznością wniesienia olbrzymiej kwoty pieniędzy⁷. Konieczność zapewnienia odpowiednich środków finansowych skłaniała patriarchów do „kupczenia” urzędami biskupimi, a biskupów do podobnego proceduru

² Sukcesy święcili Turcy jedynie w Rodopach, gdzie większa liczba miejscowej ludności bułgarskiej przyjęła islam, tworząc grupę tzw. Pomaków.

³ Początki chrześcijaństwa na ziemiach bułgarskich przypadają na pierwsze wieki nowej ery. Według tradycji prace misyjne na tym terenie prowadzić mieli apostołowie Andrzej i Paweł, a już w IV w. istniały tu dobrze zorganizowane struktury kościelne. Jakkolwiek później zostały one zniszczone w trakcie wędrówek ludów, Bułgaria była jednym z pierwszych państw słowiańskich, które formalnie przyjęły chrześcijaństwo w obrządku wschodnim w 866 r. Niemal równocześnie na ziemiach bułgarskich utworzone zostało arcybiskupstwo, a po ogłoszeniu autokefalii Cerkwi bułgarskiej, dwukrotnie – w roku 927 i 1235 została ona podniesiona do rangi Patriarchatu i dopiero najazd turecki położył kres jego działalności; szerzej na ten temat początków: S. Zankow, op. cit., s. 5-21 oraz J. Hołubowicz, op. cit., s. 10-19.

⁴ Do 1767 r. istniały niezależne arcybiskupstwa w Ochrydzie i Ipeku (Peć).

⁵ Zob. A. Miecznik, *Macedonja i Macedończycy*, Warszawa 1904, s. 94-95, 97 oraz E. Hösch, *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*, München 1988, s. 97.

⁶ Por. S. Zankow, op. cit., s. 23.

⁷ Kwota ta rosła w miarę upływu czasu. Pod koniec XVI w. wynosiła 6000 dukatów, w połowie

w odniesieniu do niższych stanowisk kościelnych i zakonnych. Tym samym utrwalił się system przekazywania władzy kościelnej najczęściej nie w ręce ludzi, którzy najlepiej nadawali się do pełnienia posługi, ale tych którzy byli w stanie najwięcej zapłacić za powierzany im urząd⁸. Równocześnie wzrastał ucisk fiskalny ludności, na którą ostatecznie przerzucano koszty tych operacji finansowych⁹.

W tym czasie Patriarchat grecki podjął także działania na rzecz usunięcia języka bułgarskiego z liturgii i szkół, zastępując go językiem greckim. Zabiegi te szybko doprowadziły do radykalnego obniżenia poziomu kształcenia w seminariach duchownych, przygotowujących kler niższego szczebla – głównie pochodzenia bułgarskiego, oraz upowszechniły język grecki wśród mieszkańców miast¹⁰. Równocześnie greckie władze kościelne rozpoczęły zaciętą walkę z miejscową tradycją historyczną i piśmiennictwem; zniszczono nie tylko zabytkowe manuskrypty i księgi bułgarskie, ale nawet pisma ulotne i pamiątki¹¹. Tym samym w cerkwiach upowszechnił się język grecki, zupełnie niezrozumiały dla miejscowej ludności. Nie pomagały protesty¹², a wszelkie próby powrotu do języka bułgarskiego były natychmiast torpedowane przez greckich duchownych¹³.

Jednocześnie jednak rosnąca dominacja Patriarchatu, przejawiająca się nie tylko w przyznaniu mu przywództwa duchowego, ale także w roli, jaką odgrywał w życiu społecznym poprzez sprawowanie władzy sądowniczej i cywilnej oraz nadzór nad szkolnictwem, szybko zaczęła budzić opór Bułgarów, a zwłaszcza rekrutującego się spośród nich niższego duchowieństwa. Opór ten, w miarę upływu czasu, stopniowo przekształcił się w walkę o uniezależnienie narodowe i kościelne. Okres ten zwykło się w historiografii określać mianem bułgarskiego „Odrodzenia Narodowego”¹⁴, a jego początki wiąże się z napisaniem¹⁵ przez mnicha z góry Athos, Paisija Chilendarskiego *Historii słowiano-bułgarskiej*¹⁶, dzieła, w którym sławił on czasy

XIX w. osiągnęła wartość 150 000 dukatów; na ten temat szerzej: K. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Praga 1876, s. 511.

⁸ Na temat skutków tego proceduru zob. J. Hołubowicz, s. 35-36. Na ten temat także: *Documents and Materials on the History of the Bulgarian People*, Sofia 1969, nr 83.

⁹ Por. A. Miecznik, op. cit., s. 96.

¹⁰ *Documents...*, nr 103.

¹¹ Szerzej na ten temat: S. Zankow, op. cit., s. 23; J. Hołubowicz, op. cit., s. 53-58 oraz *Documents...*, nr 113.

¹² Zob. V. Tzanoff, *Reports and Letters of American Missionaries. Referring to the Distribution of Nationalities in the Former Provinces of European Turkey 1858-1918*, Sofia 1919, s. 53-54.

¹³ Zob. *Documents...*, nr 80, 81, 114, 130; zob. także: I. Markow, *Metochiat na Rilskija manastir w Newrokop prez wazwrazdaneto*, „Makedonski Pregled”, R. XXXII, 2009, cz. 1, aneks, nr 1, 3, 5, 6, 7.

¹⁴ Szerzej na ten temat: A. Zawilski, *Bulgaria trzynastu wieków*, Warszawa 1979, s. 70-84; idem, *O wolność Bułgarii*, Warszawa 1979, s. 13-27; zob. także: T. Wasilewski, *Historia Bułgarii*, Ossolineum 1978, s. 138-140.

¹⁵ W 1762 r.

¹⁶ Pełna nazwa dzieła Paisija Chilendarskiego brzmi: *Historia słowiano-bułgarska o narodzie i o cacerach, i o świętych bułgarskich, i o wszystkich dziejach i wydarzeniach bułgarskich*. W dziele tym autor polemizował z Serbami i Grekami, podkreślając odrębność narodową Bułgarów i prezentując ich chlubną przeszłość; por. *Istoria sławianobułgarskaja*, Sofia 1963, s. 29-30.

potęgę i chwałę Bułgarów¹⁷. Książka ta wkrótce zaczęła krążyć po Bułgarii w licznych odpisach i powoli stawała się podstawowym materiałem wykładowym w szkołach, krzepiącym i odbudowującym ducha narodowego.

W połowie XIX w. tzw. kwestia bułgarska zyskała zupełnie inny wymiar. Z jednej strony zdobywające coraz większą popularność w Europie idee wolnościowe zaczęły docierać na Bałkany, stając się podstawą tworzących się ruchów narodowowyzwoleńczych, z drugiej strony postępujący rozkład państwa tureckiego stwarzał możliwości poszerzenia zakresu walki o niezależność kościelną. Coraz bardziej żywiołowe wystąpienia ludności bułgarskiej przeciw obcemu panowaniu, grożące trwałą destabilizacją wewnętrznej sytuacji w Turcji, budziły także zaniepokojenie wielkich mocarstw europejskich.

Jednym z tych mocarstw, które poświęcało relatywnie najwięcej uwagi bytowi chrześcijan na Półwyspie Bałkańskim, była Rosja. Szermując hasłami pobratymstwa słowiańskiego i wspólnoty wiary, Petersburg starał się wspierać bułgarski ruch narodowy, a tym samym dążenia do uniezależnienia Cerkwi bułgarskiej od Patriarchatu greckiego¹⁸. Znacznie ułatwiał to Bułgarom działania, a ich efektem były m.in. szeroko zakrojone prace na rzecz szerzenia oświaty narodowej i zakładania szkół bułgarskich, prowadzone przez biskupa Sofroniego Wraczanskiego¹⁹. W stosunkowo krótkim czasie, najpierw w Gabrowie, a następnie także w innych miejscowościach, zaczęły powstawać niezależne od Patriarchatu szkoły tzw. wzajemnego nauczania²⁰. Jednocześnie najzdolniejszym Bułgarom fundowano stypendia i wysyłano ich na studia do Rosji²¹. Po powrocie do ojczyzny zakładali oni pierwsze bułgarskie szkoły wieloklasowe, a następnie szkoły średnie²². Szczególnym orędownikiem tej działalności był mnich i pisarz, a zarazem aktywny nauczyciel szkoły w Gabrowie, Neofit Rilski.

Równocześnie nasilała się walka o uniezależnienie Cerkwi bułgarskiej, a sygnałem do niej stał się wydany w 1839 r. hattı-szerif sułtański, zapowiadający erę reform, w tym także reform dotyczących swobód religijnych. Pierwsze działania na tym polu podjęli dwaj wybitni działacze narodowi: późniejszy biskup tymowski Ilarion Makariopolski oraz mnich z Góry Athos Neofit Chilendarski-Bozweli. Ich zabiegi w Konstantynopolu nie dały jednak żadnych rezultatów, a obaj w 1845 r.

¹⁷ Na ten temat szerzej: S. Zankow, op. cit., s. 24-25.

¹⁸ Zob. J. Hołubowicz, op. cit., s. 58 oraz *Documents...*, nr 79, 103.

¹⁹ Sofroni był także jednym z pierwszych poważnych krytyków stosunków panujących w Bułgarii. W trakcie swoich podróży, piętnując nadużycia greckiej hierarchii kościelnej i władz tureckich, wzmacniał jednocześnie opór Bułgarów przeciw bezprawiu i umacniał w nich ducha narodowego; zob. S. Zankow, op. cit., s. 25.

²⁰ Zob. J. Hołubowicz, op. cit., s. 45; na ten temat także: *Documents...*, nr 77, 106, 115 i n.

²¹ *Documents...*, nr 78. Równocześnie Bułgarzy studiowali także w innych krajach europejskich; zob. T. Mitew, *Zakonăt za progresirasztoto iztosztawane na rodoljubitelno sred bálgarskoto obshtestvo*, „Makedonski Pregled”, R. XXXII, 2009, cz. 2, s. 12; na ten temat także: I. Tanczew, *Uczenieto na bálgari w czużbina (1879-1892)*, Sofija 1994, s. 6 i n.

²² Prace te relatywnie szybko zaczęły dawać wymierne efekty. Pod koniec XIX w., uwzględniając szkoły przycerkiewne, nauką objętych było ponad 80% dzieci w wieku szkolnym. W tym samym okresie w Serbii i Grecji odsetek ten nie przekraczał 40-45%; por. T. Mitew, op. cit., s. 14.

zostali uwięzieni przez patriarchę²³. Utrata tak ważnych działaczy osłabiła walkę o uniezależnienie Cerkwi bułgarskiej, ale wkrótce wybuchła ona ze zdwojoną siłą po ogłoszeniu hattı-humajun sułtańskiego z 1856 r., w którym zapowiedziano wprowadzenie tolerancji religijnej i wolności wyznania w Turcji.

Walka ta była niezwykle trudna, ponieważ toczyła się nie tylko z Patriarchatem, ale także z władzami tureckimi, wśród których Grecy posiadali duże wpływy. Bułgarzy wykazywali się w niej jednak wielką konsekwencją. Powszechnie bowiem uważano, że niezależność Kościoła ściśle wiąże się z kwestią narodową, a jej uzyskanie przyczyni się do przejęcia kontroli nad szkołami, które miały się stać centrami kształtowania świadomości narodowej i zapewnić, chociaż w części, poczucie politycznej niezależności²⁴. Umacniani tą nadzieją Bułgarzy coraz częściej zaczęli domagać się obsadzania bułgarskich diecezji bułgarskimi biskupami²⁵. Działania te spotykały się jednak z kategorycznymi odmowami patriarchy greckiego, inspirowanego przede wszystkim przez rząd grecki w Atenach. Równocześnie nie dostrzegano, że hasła niezależności bułgarskiej Cerkwi nie są już ideami wąskiej grupki idealistów, ale wyrażają powszechną opinię społeczeństwa bułgarskiego²⁶.

Kulminacją sporu bułgarsko-greckiego stało się wydarzenie z dnia 3 kwietnia 1860 r., kiedy podczas nabożeństwa wielkanocnego lider ruchu Ilarion Makariopolski pominął w modlitwach imię patriarchy konstantynopolitańskiego, manifestacyjnie zrywając z Patriarchatem²⁷. Decyzja ta spotkała się z entuzjastycznym przyjęciem społeczeństwa bułgarskiego i bułgarskich duchownych, którzy jawnie zaczęli sprzeciwiać się poleceniom greckiego Patriarchatu²⁸. Wzbudziło to poważne zaniepokojenie w Konstantynopolu. Dlatego też patriarcha zgodził się ostatecznie na podjęcie rozmów z Bułgarami, zapowiadając zrównanie obu nacji w strukturach Kościoła oraz udzielenie autonomii diecezjom bułgarskim. Rozmowy te trwały w latach 1863-1870, nie doprowadzając jednak do porozumienia, a główną kwestią sporu stała się sprawa granic autonomicznej prowincji²⁹.

Tymczasem przeciągające się rozmowy radykalizowały społeczeństwo bułgarskie i sułtan, obawiając się wybuchu poważniejszych niepokojów, ostatecznie

²³ Zob. S. Zankow, op. cit., s. 27-28. Obaj zostali internowani na Górze Athos. W jego trakcie Neofit zmarł w 1848 r. Ilarion został zwolniony w 1850 r.

²⁴ Por. ibidem, s. 26.

²⁵ Zob. *Documents...*, nr 94, 137. Przewodnim hasłem tych żądań było stwierdzenie: „chcemy biskupów, którzy rozumieją nie tylko mowę naszych pieniędzy, ale będą w stanie zrozumieć mowę naszego narodu”; S. Zankow, op. cit., s. 28.

²⁶ Zob. *Documents...*, nr 90, 91, 92, 93, 94 i n.

²⁷ Zob. S. Zankow, op. cit., s. 27-28. Za ten postępek został on aresztowany przez władze tureckie i w 1861 r. zesłany w głąb Turcji, gdzie przebywał do 1864 r.

²⁸ Opór polegał przede wszystkim na odmowie płacenia podatków na rzecz Patriarchatu; szerzej na ten temat: A. Malinowski, *Kwestia macedońska w Bułgarii w latach 1878-1918*, Toruń 2006, s. 38-40.

²⁹ Grecy zaproponowali, aby prowincja objęła jedynie rdzenne ziemie bułgarskie między Dunajem a Bałkanami. Bułgarzy stali natomiast na stanowisku, że powinna rozciągać się na wszystkie ziemie zamieszkane przez ludność bułgarską. Próbując przełamać impas w rozmowach i wywrzeć nacisk na stronę bułgarską, patriarcha zaproponował w 1868 r. oddanie sporu do rozstrzygnięcia Soborowi Powszechnemu. Ideę tę odrzucił jednak rosyjski Święty Synod.

zdecydował się arbitralnie usankcjonować odrębność Cerkwi bułgarskiej. W dniu 28 lutego 1870 r. ogłosił on ferman, na mocy którego utworzony został Egzarchat bułgarski³⁰. Równocześnie powołano Synod bułgarski, który miał opracować statut nowej prowincji. Dokument ten został zaprezentowany patriarche greckiemu do akceptacji w maju 1871 r., ale nie został dobrze przyjęty³¹. Po raz kolejny wybuchł spór o zasięg terytorialny bułgarskiej prowincji, który ostatecznie znowu, w sposób arbitralny, rozstrzygnęły władze tureckie, zatwierdzając statut i wyrażając 16 lutego 1872 r. zgodę na objęcie urzędu egzarchy przez Antyma I. Jego siedzibą, podobnie jak innych zwierzchników Kościołów na terenie Turcji, stał się Konstantynopol.

Zgodnie z postanowieniami fermanu z 1870 r., w granicach Egzarchatu znalazły się okręgi: Ruse, Silistra, Warna, Szumen, Tynowo, Łowecz, Wraca, Sofia, Kjustendił, Samkow, Płowdiw, Widin, Niš, Pirot, Kustendže (Constanța) oraz jeden okręg w Macedonii – Weles.

Jakkolwiek był to poważny sukces, poza Egzarchatem pozostała znaczna część ziem zamieszkałych przez ludność bułgarską, a przede wszystkim eparchie w Macedonii i Tracji. Podyktowane to było polityką prowadzoną przez władze tureckie, która polegała na podburzaniu przeciw sobie i utrzymywaniu stałego napięcia pomiędzy poszczególnymi narodami bałkańskimi, co umożliwiało władzom lepszą kontrolę nad sytuacją w europejskich posiadłościach. Pragnąc podtrzymać spór grecko-bułgarski, w dokumencie powołującym do życia Egzarchat zamieszczono zapis, który dopuszczał możliwość poszerzenia jego granic o prowincje, które potwierdza swój akces głosami 2/3 ludności prawosławnej³².

Wkrótce jednak spór ten został czasowo zepchnięty na dalszy plan przez wydarzenia o szerszym, ogólnobałkańskim i ogólnoeuropejskim znaczeniu.

Jak już wspomniano, schyłek XIX w. był okresem postępującego rozpadu wielonarodowego państwa osmańskiego. Przyczyn tego procesu było bardzo wiele, ale za najistotniejszą uznać należy to, iż Turcja nie potrafiła odpowiednio wcześniej

³⁰ Por. A. Giza, *Sytuacja polityczno-gospodarcza...*, s. 199, zob. także: C. Jankowski, *Na gruzach Turcji. Zarysy polityczno-publicystyczne*, Warszawa 1915, s. 46; A. Miecznik, s. 98; tekst fermanu sułtańskiego powołującego do życia Egzarchat bułgarski zob. w: J. Rubacha, A. Malinowski, A. Giza, *Historia Bułgarii 1870-1915. Materiały źródłowe z komentarzami*, T. I, Warszawa 2006, s. 15-17 oraz *Documents...*, nr 134. Na temat okoliczności utworzenia Egzarchatu i jego działalności zob.: Kirił, *Bułgarskoto naselenie w Makedonia w borбата za sãdawane na Egzarchiata*, Sofia 1971; Z. Markowa, *Bułgarstata ekzarchija 1870-1879*, Sofia 1989 oraz *Nacionalno-oswoboditelnoto dwiženie na makedonskite i trakijskite bългари 1878-1944*, pod red. D. Mincewa, Sofia 1994, T. II, s. 77-83, 116-130, 252-262.

³¹ Zob. J. Holubowicz, op. cit., s. 86.

³² Przeprowadzony w 1874 r. plebiscyt doprowadził do włączenia do Egzarchatu bułgarskiego okręgów Skopie, Monastir i Ochryd. Zwycięstwo Bułgarów w tych plebiscytach było miażdżące. W okręgu Skopie przyłączenie do Egzarchatu poparło 8131 uprawnionych do głosowania, przeciwnych było 567. W okręgu ochrydzkim było to odpowiednio: 9387 i 139; *Documents...*, nr 157. Na ten temat także: E. Christowa, *Progleđ wãrchu kulturalno-proswetnata dejnost na Kuzman Szapkarew*, „Makedonski Pregled”, R. XXXII, 2009, cz. 2, s. 45 oraz B. Dimitrov, *The Ten Lies of Macedonism*, Sofia 2007, s. 62. Warto jednak podkreślić, że na skutek zawirowań politycznych z lat 1875-1878 i późniejszych, nie we wszystkich eparchiach udało się osadzić bułgarskich biskupów. W wyżej wymienionych okręgach powołano ich dopiero w 1890 r.; por. E. Statelowa, R. Popow, W. Tankowa, *Istoriya na bълgarskata diplomacija 1879-1913*, Sofia 1994, s. 151.

zreformować swego ustroju i przystosować się do zachodzących zmian społeczno-politycznych. Podejmowane choćby w ciągu XIX stulecia próby reform w ramach tzw. „tanzymatu”³³ były – po pierwsze spóźnione, a po drugie z reguły nie wchodziły w życie z powodu oporu społeczeństwa tureckiego i częstych przewrotów, które obalając kolejnych sułtanów, osłabiały ich władzę i uniemożliwiały przeprowadzenie zmian. Poza tym Turcja była krajem niezwykle zacofanym gospodarczo i zależnym finansowo od europejskich mocarstw, a skorumpowana administracja pogłębiała destrukcję państwa.

Wyraźnie widoczne objawy kryzysu wewnętrznego państwa osmańskiego sprawiły, że już od połowy XIX w. ze słabości „chorego człowieka Europy” zaczęły korzystać mocarstwa, wkraczające w tym czasie w erę imperialną. Doprowadziło to zaciętej rywalizacji o strefy wpływów w różnych częściach świata, w tym także w Europie Południowo-Wschodniej. Bałkany, jako naturalny łącznik między Europą i Azją, miały bowiem kluczowe znaczenie dla europejskich gospodarek, usilnie zabiegających o nowe rynki zbytu dla swoich towarów. W tym czasie szczególnie znaczenia nabral spór między Rosją – dążącą do opanowania cieśnin czarnomorskich, stanowiących „okno na świat” dla eksportu zboża z terenów Ukrainy na Zachód oraz Austro-Węgrami – zabiegającymi o otworzenie sobie wygodnej drogi handlowej przez port w Salonikach. Równocześnie tzw. „kwestia wschodnia” absorbowwała uwagę innych członków „koncertu europejskiego”, czy to obawiających się o integralność Turcji w związku z zainwestowanymi w niej kapitałami, czy to starających się wykorzystać ją dla blokowania inicjatyw głównych aktorów, a przede wszystkim Rosji, na innych polach rywalizacji.

Niemniej, dążąca do realizacji swych celów Rosja, podejmowała wiele działań na rzecz ich urzeczywistnienia. Po niepowodzeniach akcji militarnych z I połowy XIX w., jak wspomniano, rząd w Petersburgu skupił swą uwagę na wspieraniu ruchów narodowych, ale nie porzucił idei siłowego rozwiązania sporu o status cieśnin czarnomorskich, czekając tylko okazji. Nadarzyła się ona w dobie tzw. „kryzysu wschodniego”. Klęska powstania kwietniowego w Bułgarii³⁴ oraz rozbięcie sił serbsko-czarnogórskich w 1876 r. skłoniły Rosję do wypowiedzenia Turcji wojny.

Licząc na to, że konflikt ten może przynieść decydujące rozstrzygnięcia także w kwestii bułgarskiej, Bułgarzy postanowili, wzorem lat wcześniejszych³⁵, aktywnie wspierać armię carską w walce z tureckim okupantem. W związku z tym działające w Rumunii Towarzystwo Dobroczynne podjęło działania na rzecz formowania ochotniczych oddziałów bułgarskich. Miały się one składać z emigrantów, którzy opuścili Bułgarię w wyniku terroru tureckiego, jaki zapanował po upadku powstania kwietniowego, ale także wcześniejszych zrywów narodowowyzwoleńczych. W practice te aktywnie włączyło się także duchowieństwo bułgarskie. Do momentu wybuchu

³³ Szerzej na ten temat: T. Wituch, *Tureckie przemiany. Dzieje Turcji 1878-1913*, Warszawa 1980, s. 11-19.

³⁴ Na temat powstania kwietniowego zob.: J. Rubacha, A. Malinowski, *Historia Bułgarii 1870-1915. Materiały źródłowe z komentarzami*, T. III, Warszawa 2009, s. 24-25.

³⁵ Oddziały bułgarskie u boku Rosji były organizowane podczas wojen rosyjsko-tureckich w roku 1811 i 1828 oraz podczas wojny krymskiej.

wojny, w dniu 24 kwietnia 1877 r., udało się im zwerbować niemal 7500 ochotników, którzy utworzyli następnie 3 brygady bułgarskie u boku armii rosyjskiej³⁶.

Pod koniec czerwca 1877 r. Rosjanie sforsowali Dunaj w okolicach Swisztowa i ruszyli w kierunku Konstantynopola, nie napotyając początkowo większego oporu. W ciągu lipca dotarli oni aż do południowej Bułgarii, obsadzając po drodze główną przełęcz bałkańską – Szypka i zdobywając Starą Zagorę. Armia rosyjska została entuzjastycznie przyjęta na ziemiach bułgarskich, a szeregi brygad bułgarskich zasilili kolejni ochotnicy. Znowu znaczący wpływ na patriotyczną postawę ludności bułgarskiej miały działania lokalnych duchownych, wygłaszających płomienne mowy krzepiące ducha i zachęcające do wspierania wojsk rosyjskich³⁷. Szczególny dowód ofiarności oddziały bułgarskie wykazały podczas obrony przełęczy Szypka w drugiej połowie sierpnia 1877 r. Umożliwiło to Rosjanom zdobycie tureckiego obozu warownego pod Plewenem (Plewną), a następnie, po rozbiciu niewielkich już sił tureckich, stanąć z początkiem marca 1878 r. „u wrót Konstantynopola”³⁸.

Jakkolwiek wojna ta przyniosła Bułgarom wyczekiwaną od niemal 5 stuleci niepodległość, to wołą wielkich mocarstw ich państwo odrodziło się w zupełnie innych granicach, niż przewidywał rosyjsko-turecki układ pokojowy z San Stefano z marca 1878 r.³⁹ Zapowiedziane w nim zmiany na Półwyspie Bałkańskim budziły sprzeciw innych mocarstw europejskich, a zwłaszcza Wielkiej Brytanii i Austro-Węgier⁴⁰. Dlatego też postanowienia traktatu sanstefańskiego postanowiono zweryfikować w toku kongresu zwołanego latem 1878 r. do Berlina.

Już pierwsze doniesienia napływające z kongresu berlińskiego wywołały w Bułgarii duże zaniepokojenie. Mocarstwa zachodnie nie zamierzały bowiem zgadzać się na zbyt duże osłabienie Turcji, a kierując się swymi partykularnymi interesami, podejmowały arbitralne decyzje dotyczące m.in. granic przyszłego państwa bułgarskiego. Ostatecznie ustalono, że Księstwo Bułgarii utworzone zostanie jedynie na części terytorium zamieszkanego przez ludność bułgarską. Poza jego terytorium pozostać miała nie tylko południowa część Bułgarii, przekształcona w autonomiczną prowincję turecką – Rumelię Wschodnią, ale także cała Macedonia oraz Tracja⁴¹. Skłaniało to Bułgarów do przesyłania próśb, petycji i protestów do przedstawicieli wielkich mocarstw, które, jak sądzono, mogły wpłynąć na ich ostateczne stanowisko, a szcze-

³⁶ Zob.: J. Rubacha, A. Malinowski, op. cit., T. III, s. 133-134.

³⁷ Ibidem, s. 135-136.

³⁸ Na temat wojny rosyjsko-tureckiej zob. m.in.: *Rusko-turska wojna. (1877-1878 g.) Dnawnici, spomeni, zapiski, korespondencija*, Sofija 1998; B. Dimitrow, *Rusko-turska wojna 1877-1878. Chronika*, Sofija 1988; *Rossija i nacjonalno-osvoboditelna borba na Balkanach 1875-1878*, pod red. A.S. Narocnickij, Moskwa 1978; K. Kosew, S. Dojnow, *Osvoboditelna wojna 1877-1878 i balgarskata nacionalna rewolucija*, Sofija 1988, a także M. Tanty, *Mocarstwa europejskie wobec kryzysu bałkańskiego w latach 1875-1878*, „Pamiętnik Słowiański” 1977, T. XXVII, s. 25-39 i J. Hołubowicz, op. cit., s. 118-122.

³⁹ Tekst traktatu zob. w: J. Rubacha, A. Malinowski, A. Giza, op. cit., s. 21-32.

⁴⁰ Na temat „kwestii wschodniej” w polityce wielkich mocarstw w tym okresie zob.: J. Rubacha, *Bułgarski sen o Bizancjum. Polityka zagraniczna Bułgarii w latach 1878-1913*, Warszawa 2004, s. 11-40.

⁴¹ Tym samym, wg uśrednionych danych, poza granicami Księstwa i Rumelii Wschodniej pozostało ok. 1,7 mln Bułgarów, z czego ok. 1,1 mln w Macedonii.

gólną aktywność na tym polu wykazywali hierarchowie Cerkwi bułgarskiej⁴². Nie przyniosły one jednak żadnego skutku i traktat berliński, kończący obrady kongresu, wszedł w życie bez jakichkolwiek zmian⁴³.

Tym samym przed młodym państwem bułgarskim stała konieczność podjęcia działań na rzecz realizacji celów narodowych, przewidujących objęcie granicami wszystkich terenów zamieszkałych przez Bułgarów. Mimo poważnych problemów wewnętrznych, związanych z tworzeniem struktur państwa oraz budową podstaw gospodarki, cele te przez następnych 40 lat stanowiły *credo* bułgarskiej polityki zagranicznej. Na ich realizację kolejne gabinety bułgarskie nie szczędziły ani sił, ani środków.

Ustalenie nowego porządku na Bałkanach stworzyło również nową sytuację dla Egzarchatu bułgarskiego. Swobodny rozwój Cerkwi narodowej, usankcjonowany w Konstytucji Tyrnowskiej z 1879 r.⁴⁴, możliwy był bowiem jedynie na części ziem bułgarskich. Na pozostałych nadal panowali Turcy i nadal stosowali, znaną z okresu poprzedniego, politykę podburzania poszczególnych narodów bałkańskich przeciw sobie, co prowadziło do stałego wzrostu napięcia między nimi. Terenem, na którym spór przybrał szczególnie duże rozmiary, była Macedonia.

Ziemie macedońskie, podobnie jak inne części europejskiej Turcji, poddane zostały w połowie XVII w. pod administrację Patriarchatu greckiego. Zachodziły tu zatem podobne procesy jak w Bułgarii – pojawili się greccy hierarchowie kościelni i duchowni niższego szczebla, realizujący plan hellenizacji miejscowych Słowian. Tu jednak procesy te przebiegały gwałtowniej, co spowodowane było greckimi aspiracjami do Macedonii⁴⁵. Argumentując swe roszczenia względami historycznymi, Grecy negowali równocześnie bułgarskie pretensje do tej prowincji. Spory na tym tle nasiliły się zwłaszcza po odzyskaniu przez Grecję niepodległości w 1830 r. Od tego momentu, starając się poszerzyć granice państwa, rząd w Atenach coraz częściej kierował swoją uwagę na Macedonię.

Początkowo spór grecko-bułgarski zdominowany był przez walkę ideologiczną, która toczyła się przede wszystkim na niwie kościelnej i edukacyjnej. Podczas gdy Grecy dążyli do przejścia jak największej liczby szkół jako ważnego instrumentu indoktrynacji miejscowej ludności⁴⁶, dla Bułgarów najistotniejszą kwestią stało się jak najszybsze uniezależnienie Cerkwi bułgarskiej od hierarchicznej zwierzchności patriarchy konstantynopolańskiego, a tym samym oddanie mieszkańców Macedonii pod opiekę Kościoła narodowego⁴⁷.

⁴² J. Rubacha, A. Malinowski, op. cit., T. III, s. 17-18, 20-22.

⁴³ Tekst traktatu zob. w: J. Rubacha, A. Malinowski, A. Giza, op. cit., s. 36-55.

⁴⁴ Zob.: J. Rubacha, A. Malinowski, op. cit., T. III, s. 68-69.

⁴⁵ Por. V. Tsanoff, op. cit., s. 103-104.

⁴⁶ M. Hacısalihoglu, *Die Jungtürken und die Mazedonische Frage (1890-1918)*, München 2003, s. 49.

⁴⁷ Równocześnie Bułgarzy podejmowali działania na rzecz utrzymania na niezmienionym poziomie, a nawet powiększenia liczby szkół z bułgarskim językiem wykładowym. Szczególnie aktywnym działaczem na tym polu był Kuzman Szapkarew, a efektem jego prac było stworzenie kilkudziesięciu placówek oświatowych – szkół, czytelni oraz miejskich i wiejskich świetlic – dla Bułgarów w całej Macedonii. Jednocześnie był on autorem kilku podręczników i książek o tematyce religijnej w języku

Uzyskanie przewagi w tej rywalizacji było okolicznością niezwykle istotną, ponieważ na polu walki o Macedonię pojawił się nowy rywal – Serbowie.

Penetracja serbska rozpoczęła się na tych terenach już w latach 60. XIX w., kiedy przybyli z Belgradu pierwsi nauczyciele i powstały pierwsze szkoły. Ruch ten był jednak początkowo propagowany przez dość wąską grupkę intelektualistów i nie zyskiwał poparcia rządu serbskiego, który w tym czasie pochłonięty był ideą „panjugosłowiańską”. Zgodnie z jej założeniami, należało raczej dążyć do zbliżenia z Bułgarami, którzy mieli współtworzyć federacyjne państwo jugosłowiańskie, niż szukać drobnych korekt granic w Macedonii, narażając się na konflikt z nimi. Nastawienie to uległo radykalnej zmianie z końcem lat 70. XIX w.⁴⁸ Postanowienia traktatu berlińskiego, zamykające Serbii możliwość poszerzenia terytorium w Bośni i Hercegowinie oraz w sandżaku nowopazerskim, skłoniły polityków w Belgradzie do zwrócenia uwagi na Macedonię. Aby otworzyć sobie możliwość ekspansji w kierunku południowym, Serbowie postanowili aktywnie włączyć się w nurt antybułgarskiej propagandy, ramię w ramię z Grekami⁴⁹.

Przybierający na sile konflikt w Macedonii, a zwłaszcza trudne do przewidzenia skutki tego sporu, skłaniały polityków bułgarskich do podejmowania działań na rzecz możliwie jak najszybszego rozwiązania go na korzyść Bułgarii. Naturalnym partnerem w rywalizacji z innymi państwami bałkańskimi był Egzarchat bułgarski, dysponujący nie tylko rozwiniętymi strukturami, ale także pokaźną grupą duchownych, którzy mogli realizować założenia bułgarskiego planu w terenie⁵⁰. Ścisła współpraca między władzami świeckimi i duchownymi w tym zakresie rozpoczęła się już w 1878 r.⁵¹, a w miarę upływu czasu kuratela nad urzeczywistnianiem bułgarskich celów narodowych stała się jednym z naczelných zadań Egzarchatu⁵².

Podobnie jak w Bułgarii, także w Macedonii informacje docierające z obrad kongresu berlińskiego budziły duże zaniepokojenie. Obawiano się przede wszystkim tego, że nowy kształt mapy Bałkanów, nieuwzględniający roszczeń bułgarskich, może spowodować także zmiany granic Egzarchatu, co – jak przypuszczano – mogło

bułgarskim, przeznaczonych dla szkół i cerkwi. Na szczególną uwagę zasługują tu: *Czitanka* (1868), *Bukwar majezin ezik* (1874) oraz *Sbornik na ewangelskite czetanija* (1870); szerzej na temat działalności Szapkarewa: E. Christowa, op. cit., s. 39-57.

⁴⁸ Por. L. Widetrzal, *Ruchy wolnościowe na Bałkanach*, Warszawa 1947, s. 71 i n.

⁴⁹ Na temat propagandy greckiej i serbskiej w Macedonii w na przełomie XIX i XX w. obszer-na praca: W. Gieorgiew, S. Trifonow, *Grăckata i srăbskata propagandi w Makedonija. (Krajat na XIX – naczaloto na XX vek)*, Sofia 1995; zob. także: *Documents...*, nr 128, 159, 204 i n. oraz J. Rubacha, A. Malinowski, op. cit., T. II, s. 24.

⁵⁰ Wg zestawienia z 1912 r., opracowanego przez władze Egzarchatu, w Macedonii i Tracji pod kontrolą Cerkwi bułgarskiej znajdowało się 1218 parafii obejmujących swym zasięgiem 53 miasta i 2389 wsi. Egzarchat zarządzał także 1216 szkołami, w tym 789 podstawowymi, 350 gimnazjami i 77 niższymi seminariami duchownymi i kolegiami nauczycielskimi. Posługa kapłańska sprawowana była w 1218 cerkwiach, 202 kaplicach i 64 klasztorach; S. Zankow, op. cit., s. 50.

⁵¹ Zob. D.O. Łaburi, *Po wăprosa za predpostavkite za aktiwizarene na bălgarskoto nacionalno dwi-żenie w Makedonija i Trakija prez 90-te godini na XIX i naczaloto na XX vek*, „Makedonski Pregled”, R. XXX, 2007, cz. 4, s. 8-9.

⁵² Na ten temat szerzej: P.Ch. Petrow, *Cărkwa i cărkowen žiwot w Makedonija*, Sofia 2003, s. 111.

grozić ponownym poddaniem miejscowego Kościoła zwierzchnictwu greckiemu⁵³. Stąd też Bułgarzy macedońscy, inspirowani przez lokalnych przedstawicieli Kościoła i działaczy narodowych rozpoczęli zabiegi na rzecz jak najszybszego połączenia Macedonii z Księstwem. Początkowo kierowali protesty przeciw postanowieniom traktatu berlińskiego do przedstawicieli wielkich mocarstw⁵⁴, licząc na zmianę podjętych w Berlinie decyzji i zjednoczenie ziem bułgarskich, a kiedy nie przyniosły one skutku, rozpoczęli przygotowania do zbrojnego powstania⁵⁵.

Idei zrywu sprzyjała trudna sytuacja w Macedonii, która była wynikiem wojny rosyjsko-tureckiej. Klęska nieurodzaju, rekwizycje wojenne i wzmożony ucisk podatkowy sprawiły, że pojawiło się widmo głodu. Równocześnie wzmożło się zagrożenie ze strony różnych band i grup dezertków, dopuszczających się gwałtów i grabieży, z którymi nie były w stanie poradzić sobie lokalne władze. Tę krytyczną sytuację pogarszał dodatkowo masowy napływ uciekinierów, przede wszystkim muzułmanów z Bośni i Hercegowiny, Serbii i Czarnogóry. Wszystkie te okoliczności radykalizowały nastroje Bułgarów macedońskich i prowadziły do licznych wystąpień antytureckich. Działania te podsycane były przez rząd rosyjski za pośrednictwem wysyłanych do Macedonii emisariuszy oraz rosyjskie kręgi wojskowe⁵⁶, które, w obliczu klęski dyplomatycznej w Berlinie, liczyły na wybuch kolejnego kryzysu na Bałkanach, a w konsekwencji na nowe rozstrzygnięcia, bardziej dla Rosji korzystne. Akcja rosyjska wspierana była także przez organizacje bułgarskie, skupiające licznych emigrantów macedońskich, na czoło których wysunął się założony w Weliko Tyrnowo Komitet „Jedność”⁵⁷, lansujący tezę o konieczności wyzwolenia Macedonii spod panowania tureckiego i włączenia jej do Bułgarii. Dynamiczne prace członków tej organizacji, a zwłaszcza S. Stambułowa, wspieranego przez metropolitę ochrydzkiego Natanaiła, ostatecznie doprowadziły do wybuchu powstania kresneńskiego w październiku 1878 r. Mimo początkowych sukcesów, insurekcja została jednak zdławiona przez wojsko tureckie, po zaledwie miesiącu walk⁵⁸.

Obojętność wielkich mocarstw wobec wydarzeń rozgrywających się w Macedonii oraz represje, jakie spadły na ludność bułgarską, skłoniły rząd sofijski do podję-

⁵³ *Documents...*, nr 181; zob. także: E. Christowa, op. cit., s. 48-49.

⁵⁴ Zob. M. Hacisalihoglu, op. cit., s. 48 oraz *Bălgarska prawosławna cърква i oswobożdeneto na Bălgarija ot osmansko rabstvo. Dokumentalen sbornik po slučaj 110-godini ot oswobożdeneto*, Sofia 1989, s. 89-91; na ten temat także: *Documents...*, nr 175, 178, 179, 180, 183, 187.

⁵⁵ Zob. *Documents...*, nr 184.

⁵⁶ Zob. ibidem, nr 185; na ten temat także: B. Nonew, *Weliczawo narodno delo kresnensko-razložkoto wăstanie 1878-2008*, Błagocwgrad 2008, s. 16-21.

⁵⁷ Na ten temat zob.: Protokół nr 1 o założeniu Komitetu „Jedność” z dnia 29.08./09.09.1878 r., mówiący o celach i zadaniach organizacji; *Săedinenieto 1885. Sbornik ot dokumenti 1878-1886*, pod red. E. Statelowa, R.R. Popow, D. Dojnow, Sofia 1985, s. 23-24; Protokoły nr 2 i 3 z 31.08./12.09.1878 r., w których zapowiadano utworzenie przedstawicielstw komitetu w Macedonii, a także stworzenie oddziałów zbrojnych oraz delegatur organizacji w innych miastach Bułgarii; ibidem s. 25; oraz Statut Komitetu „Jedność” z 03.09./15.09.1878 r.; ibidem, s. 26-28 (tekst dokumentu dostępny także w: J. Rubacha, A. Malinowski, op. cit., T. III, s. 50-53).

⁵⁸ Na temat powstania zob.: D. Dojnow, *Kresnensko-razložkoto wăstanie 1878-1879*, Sofia 1979, s. 37 i n. oraz A. Malinowski, op. cit., s. 48-56.

cia aktywnych działań na rzecz wspierania miejscowego ruchu narodowego. Przez granicę przerzucani byli emisariusze, w znacznej części duchowni wysyłani przez Egzarchat⁵⁹ oraz zbrojne czety, których zadaniem było krzepienie ducha i utrwalanie idei łączności ziem macedońskich z Bułgarią. Te zakrojone na szeroką skalę działania spotkały się jednak z natychmiastową reakcją Serbii i Grecji, co przyniosło nasilenie się walki agitacyjnej⁶⁰. Nie ulega najmniejszej wątpliwości, że największe sukcesy święcili Bułgarzy⁶¹, co wynikało nie tylko z faktu, że działali oni pośród swych macedońskich pobratymców, ale przede wszystkim stąd, że ich akcja oparta była na konsekwentnie prowadzonej polityce zagranicznej, której naczelnym celem była wspomniana już idea objęcia granicami całej społeczności bułgarskiej⁶². Nieocenione usługi oddała także Cerkiew bułgarska, aktywnie włączając się w prowadzone działania na niwie propagandowej i edukacyjnej⁶³.

Równocześnie jednak podział Bułgarii na dwie niezależne prowincje, a tym samym podział jej potencjału ludnościowego i ekonomicznego, w znaczący sposób utrudniał władzom bułgarskim prowadzenie aktywnej polityki zagranicznej. Dlatego też po odzyskaniu niepodległości, kolejne gabinety w Sofii skupiły swą uwagę na stworzeniu trwałych podstaw umożliwiających osiągnięcie celów narodowych w przyszłości. Z jednej strony przystąpiono do budowy potencjału ekonomicznego, z drugiej starano się poszerzyć granice Księstwa o tereny, których zmiana przynależności państwowej mogła wywołać najmniejszą reakcję międzynarodową. Realizując te zamierzenia, postanowiono oprzeć się na rozwijającym się w Rumelii Wschodniej ruchu zjednoczeniowym, tworzonemu m.in. pod auspicjami bułgarskich hierarchów kościelnych⁶⁴. Zacieśnienie współpracy doprowadziło ostatecznie do zjednoczenia obu prowincji bułgarskich w 1885 r. i stworzenia zupełnie nowej sytuacji na Bałkanach. Księstwo Bułgarii wysunęło się na czoło państw bałkańskich zarówno pod względem terytorialnym, jak i ludnościowym i militarnym⁶⁵.

O ile jednak zjednoczenie dwóch prowincji bułgarskich nie pociągnęło za sobą poważniejszych następstw na arenie międzynarodowej, o tyle próba ingerencji w wewnętrzne sprawy Turcji i próba zajęcia części jej integralnego terytorium musiałyby wywołać kontrakcję wielkich mocarstw europejskich. Dlatego też politycy bułgarscy, opierając się na postanowieniach kongresu berlińskiego, zaczęli lansować tezę o konieczności stworzenia w Macedonii autonomicznej prowincji, a jako naczelną cel stawiali zorganizowanie tam normalnych warunków życia bułgarskiemu społe-

⁵⁹ Zob. *Documents...*, nr 266.

⁶⁰ Na ten temat szerzej: E. Christowa, op. cit., s. 48-49.

⁶¹ Por. D.O. Łaburi, op. cit., s. 9, 10.

⁶² Jankowski w swej pracy tak określał główne cele bułgarskiej polityki macedońskiej: „(...) zadaniem figurującym na czele politycznego dekalogu każdego Bułgara jest: przyłączenie do Bułgarii – Macedonii”; C. Jankowski, op. cit., s. 178.

⁶³ Zob. D.O. Łaburi, op. cit., s. 10-11.

⁶⁴ Szczególnie aktywną działalność na tym polu prowadził metropolita tyrnowski Kliment; na ten temat szerzej: C. Weber, *Auf der Suche nach der Nation. Erinnerungskultur in Bulgarien von 1878-1944*, Berlin 2006, s. 115-118.

⁶⁵ Szerzej na temat unii bułgarskiej i wojny bułgarsko-serbskiej: J. Rubacha, op. cit., s. 71-95; zob. także: T. Mitew, op. cit., s. 14-15.

czeństwu⁶⁶. Wycofanie się z aktywnej polityki w Macedonii pozwalało bowiem na kontynuowanie prac prowadzonych przez emisariuszy i Egzarchat bułgarski bez narażania się na zarzuty, że są one inspirowane przez Sofię⁶⁷. Rząd bułgarski przedstawiał jednocześnie kwestię macedońską jako symbol narodowych ideałów i umacniał w społeczeństwie przekonanie, iż autonomia dla Macedonii będzie stanowić pierwszy krok dla pozyskania tej prowincji dla Księstwa.

Realizacja tak nakreślonych planów, odkładających przyłączenie Macedonii na bliżej nieokreśloną przyszłość, możliwa była tylko przy równoczesnym podjęciu walki z agitacją serbską i grecką oraz zintensyfikowaniu działań mających na celu utrwalenie świadomości narodowej Bułgarów macedońskich i trackich. Dlatego też, obok wzmocnienia działalności propagandowej, znacznie zwiększono nakłady na administrowane przez Egzarchat szkolnictwo i tworzone szkoły prywatne w Macedonii. O ile w roku 1882 rząd bułgarski przeznaczał na ten cel zaledwie 100 000 lewów, to już w roku szkolnym 1883/84 suma ta wzrosła pięciokrotnie, by rok później osiągnąć wysokość 574 864 lewów⁶⁸.

Na efekty tej rozważnie prowadzonej polityki nie trzeba było długo czekać. Według statystyki za rok szkolny 1894/95 w Macedonii i Tracji działało już 667 placówek dydaktycznych, z czego 111 w miastach, a 556 na wsiach, w których naukę pod okiem 949 nauczycieli, pobierało ponad 35 500 dziewcząt i chłopców. W roku 1900 liczba szkół bułgarskich w Macedonii i Tracji przekroczyła 940, a liczba uczniów wzrosła do ponad 47 000. Równocześnie powstały tu różne szkoły średnie, m.in.: gimnazjum handlowe w Salonikach, gimnazjum humanistyczne w Monastirze oraz szkoły pedagogiczne w Sjar, Seres i Skopie. W ciągu kolejnych 8 lat liczba szkół w Macedonii i Tracji wzrosła do 1255, a naukę w nich pobierało 76 000 uczniów pod opieką ponad 2000 nauczycieli. Ostatecznie tuż przed wybuchem wojen bałkańskich w europejskich posiadłościach Turcji działało ponad 2000 bułgarskich szkół

⁶⁶ Por. R. Popow, *Balkanska politika na Bălgarija 1894-1898*, Sofija 1884, s. 75. W działania te aktywnie włączył się także Egzarchat bułgarski; zob. M. Hacısalihoglu, op. cit., s. 49.

⁶⁷ Odpowiadało to także lansowanej przez egzarchę Józefa I idei, że walka o Macedonię powinna toczyć się wyłącznie na niwie intelektualnej, przy jednoczesnym porzuceniu metod rewolucyjnych, prowadzących do niepotrzebnego rozlewu krwi; zob. M. Hacısalihoglu, op. cit., s. 49 oraz C. Weber, op. cit., s. 113-114.

⁶⁸ W raporcie ministra spraw zagranicznych Stoilowa do Aleksandra Battenberga z 27.01/08.02.1883 r. informującego o sytuacji w Macedonii i wynikach prowadzonej tam akcji edukacyjnej zakładano, iż planowany wzrost nakładów na szkolnictwo pozwoli przede wszystkim: wydanie zwiększyć liczbę nauczycieli ze 111 (w 1882 r.) do 137 nauczycieli i 37 nauczycielek w roku szkolnym 1883/84 i 150 nauczycieli i 42 nauczycielek w roku następnym poprzez ufundowanie stypendiów dla 580 osób chętnych do podjęcia nauki na kursach pedagogicznych; utrzymać 62 już istniejące szkoły i utworzyć kolejne oraz stworzyć możliwość wyasygnowania kwoty z przeznaczeniem na zapomogi dla biednych uczniów. W raporcie tym przedstawiona została struktura szkolnictwa bułgarskiego w Macedonii: „pełne gimnazjum i szkoła 4-klasowa w Salonikach, po jednej szkole w Skopie, Ser, Monastirze i Strumicy; w Skopie i Ser po jednej żeńskiej pensji 4-klasowej, w Wodenie i Kumanowie po jednej pensji 3-klasowej, w innych miastach szkoły 2- lub 1-klasowe”. Liczba szkół w poszczególnych okręgach przedstawiała się następująco: sandżak salonicki – 10, wilajety: adrianopolski – 13, monastirski – 20, skopijski – 10, w innych – 9; *Wänsznata politika na Bălgarija. Dokumenti i materiali*, T. I, Sofija 1978, s. 406-414.

różnego szczebla, w tym 1216 kierowanych bezpośrednio przez Egzarchat⁶⁹. Warto także podkreślić, że w prace nad rozbudową systemu edukacyjnego bardzo chętnie włączała się miejscowa ludność oraz Cerkiew bułgarska⁷⁰. Lokalne gminy nie tylko dysponowały odpowiednie kwoty na lokalizację i urządzenie szkół, ale także pokrywały koszty ich utrzymania. W kosztach tych partycypował także Kościół, przeznaczając na ten cel 2/3 dochodów ze sprzedaży świec⁷¹.

Wzrost liczby bułgarskich szkół i instytucji kulturalnych – czytelní, przedszkoli i świetlic – bardzo nieprzychylnie przyjmowany był w sąsiednich państwach bałkańskich, a rządy w Atenach i Belgradzie stopniowo nasilały własne akcje propagandowe. Ich efektem był nie tylko radykalny wzrost liczby emisariuszy prowadzących prace ideologiczne, ale także oddziałów partyzanckich, które zabezpieczać miały efekty ich działań. Coraz częściej prowadziło to nie tylko do walk z Turkami, ale także do krwawych zmagani między chrześcijanami⁷². Podjęte przez rząd turecki próby opanowania sytuacji, przy użyciu wzmocnionych posiłkami z Azji oddziałów wojskowych, jeszcze bardziej zaogniały sytuację. Z jednej strony ich utrzymanie spadało bowiem na ubogą miejscową ludność, z drugiej strony często zdarzało się, że armia po rozbiciu kolejnego oddziału sama dopuszczała się gwałtów i rabunków, usprawiedliwiając swe działania podejrzeniem o sprzyjanie partyzantom. Szczególnie brutalnie odchodzono się z bułgarskimi nauczycielami i duchownymi, w których władze tureckie, zapewne nie bez inspiracji Patriarchatu greckiego, widziały krzewicieli bułgarskiej idei narodowej w Macedonii⁷³. Poza tym Turcy, którym na rękę

⁶⁹ Por. *Kultur der Nationen Bulgarien geistige Länderkunde* von Christo Ognianoff, Nürnberg 1967, s. 122, *Nacionalno-oswoboditelno dviženie na makedonskite i trakijskite Bălgari 1878-1944*, pod red. D. Miczew, T. II, Sofija 1994, s. 57, S. Zankow, op. cit., s. 50 oraz S. Musinska, *Bălgarskijat ucitelski sâjuz w Turcija (1908-1912)*, „Makedonski Pregled”, R. XXX, 2007, cz. 4, s. 79; na ten temat także: A.T. Christoff, *The Truth about Bulgaria*, Kansas City 1919, s. 27 oraz M. Hacısalihoglu, op. cit., s. 50. Warto także wspomnieć, że w 1910 r., w związku z zachodzącymi w Turcji zmianami, zdecydowano się ujednolicić bułgarski system kształcenia w Macedonii i Tracji. W tym celu opracowano jednolity regulamin dla szkół kościelnych i prywatnych, a administrację wszystkimi placówkami oświatowymi przekazano w ręce Egzarchatu.

⁷⁰ Działania w tym zakresie prowadzone były już od lat 60. XIX w., a ich efektem było stworzenie sieci szkół z bułgarskim językiem wykładowym. Obok szkół ludowych powstawały niższe seminaria duchowne, czytelní i przedszkola: zob. *Documents...*, nr 113, 117 i n. Równocześnie placówki te wyposażane były w książki i pomoce naukowe drukowane w Bułgarii i Rosji; ibidem, nr 119. Warto także dodać, że na skutek zawirowań politycznych z końca lat 70. XIX w. oraz nasilenia się propagandowej działalności Patriarchatu greckiego w latach 1877-1880 wiele bułgarskich szkół w Macedonii zostało zamkniętych, a ich liczba spadła do 256. Tym samym reaktywacja ich działalności, a następnie zwiększenie liczby placówek stało się jednym z głównych celów rządu bułgarskiego. Wykonawcą tego planu w terenie stał się natomiast Egzarchat bułgarski; szerzej na ten temat: M. Hacısalihoglu, op. cit., s. 50-51.

⁷¹ Por. J. Hołubowicz, op. cit., s. 46.

⁷² J.F. Fraser, *Pictures from the Balkans*, London / New York 1906, s. 206-207.

⁷³ Zob. A. Miecznik, op. cit., s. 100. Do bardzo groźnej sytuacji doszło w 1894 r., kiedy władze tureckie, obawiając się zasięgu propagandy bułgarskiej, nakazały zamknięcie wszystkich szkół bułgarskich w Macedonii. Dopiero zdecydowana reakcja czaarchy Józefa I, który zagroził podburzeniem społeczeństwa przeciw mniejszości tureckiej w Bułgarii, spowodowała cofnięcie rozporządzenia; na ten temat szerzej: N. Lange-Akhund, *The Macedonian Question 1893-1908 from Western Sources*, New York 1998, s. 33.

była zaostrzająca się w Macedonii rywalizacja, sami wzmacniali wśród społeczności poczucie zagrożenia serbskiego i greckiego⁷⁴.

Rozgrywane się w Macedonii wydarzenia skłoniły władze bułgarskie do porzucenia lansowanej wcześniej tezy o autonomii macedońskiej na rzecz wspierania walki zbrojnej z tureckim okupantem. Przyczyną takiego stanu rzeczy było z jednej strony negatywne nastawienie społeczeństwa do ugodowej wobec Turcji polityki rządu, a z drugiej – naciski emigracyjnych środowisk macedońskich, których członkowie zajmowali w Bułgarii wiele najwyższych stanowisk⁷⁵ zarówno w administracji cywilnej, jak i w armii⁷⁶. Zmiana polityki bułgarskiej w kwestii macedońskiej zbiegła się w czasie z kształtowaniem się w Macedonii ruchu narodowowyzwoleńczego.

W październiku 1893 r. grupa intelektualistów bułgarskich, z pochodzenia Macedończyków, z D. Gruewem na czele⁷⁷, zdecydowała się stworzyć tajną organizację rewolucyjną. Z początkiem następnego roku w trakcie dyskusji nad jej celami i przyszłością Macedonii ustalono, że organizacja działać będzie na rzecz uzyskania autonomii uwzględniającej szczególną pozycję ludności bułgarskiej, a w szerszej perspektywie – dążyć do zjednoczenia z Księstwem Bułgarii lub, w skrajnym przypadku, z federacją bałkańską. Stąd też za cel strategiczny uznano ostatecznie walkę o zjednoczenie narodu bułgarskiego, a za cel taktyczny – działania na rzecz uzyskania autonomii⁷⁸. Równocześnie za teren działania organizacji uznano Macedonię, ustalono nazwę organizacji – Macedońska Organizacja Rewolucyjna⁷⁹, przyjęto statut oraz wybrano pierwszy Komitet Centralny z Ch. Tatarczewem na czele i D. Gruewem jako sekretarzem i skarbnikiem⁸⁰. Następnie przystąpiono do budowy

⁷⁴ Znamienne mogą tu być słowa sprawującego władzę w wilajecie salonickim Zheni-paszy, który do przewodniczącego samorządu bułgarskiego w Salonikach I. Madżarowa, na jego pytanie o możliwość budowy nowej cerkwi bułgarskiej w miejscowości Nowoselo, odpowiedział: „Do diabła z waszymi szkołami i kościołami! Niech książd posłucha! Pogodzimy was za rok lub dwa. Za dwa lata pozostawimy was borykających się z Serbami i Grekami i zobaczymy jak sobie będziecie radzić”; *Ilustracija Iinden*, R. VIII, T. I, Sofia 1936, s. 4-5.

⁷⁵ Por. H. Batowski, *Zagadnienia bałkańskie*, Kraków 1939, s. 74.

⁷⁶ Ocenia się, że ok. 1/3 oficerów armii bułgarskiej pochodziła z Macedonii; zob. Raport nr 13 francuskiego attaché wojskowego w Sofii K.L. d'Matharela z 14-27.07.1912 r.; S. Sławowa, W. Dojnowa, *Bułgarskata wojna prez pogleda na edin francuzin. Sbornik ot dokumenti*, Sofia 1977, s. 42.

⁷⁷ Oprócz Gruewa grupę tę tworzyli: Ch. Tatarczew, I. Hadżinikolow, P. Pop-Arsow, A. Dimitrow i Ch. Batandżiew.

⁷⁸ Por. *Nacionalno-oswoboditelnoto dwiżenie...*, T. II, s. 61-62; na ten temat szerzej: D. Gocew, *Idejata za awtonomija koato taktika w programite na nacionalno-oswoboditelnoto dwiżenie w Makedonija i Odrinsko (1893-1941)*, Sofia 1983.

⁷⁹ Nazwę tę traktować należy umownie, ponieważ sami uczestnicy spotkania w swoich wspomnieniach podają różne jej wersje; zob. *Nacionalno-oswoboditelnoto dwiżenie...*, T. II, s. 62-63. Także w dokumentach organizacji z okresu późniejszego pojawiają się różne nazwy. W statucie z 1896 r. brzmi ona: Bułgarski Macedońsko-Odrinski (Adrianopolski) Komitet Rewolucyjny. Z kolei w statucie z 1902 r. figuruje nazwa: Tajna Macedońsko-Odrinska Organizacja Rewolucyjna. Historycy są jednak zgodni, że – uwzględniając ciągłość ruchu – można określać go nazwą Wewnętrzna Macedońsko-Odrinska Organizacja Rewolucyjna (WMORO) od momentu powstania tj. od 1893 r., mimo, że pojawiła się ona oficjalnie dopiero na przełomie 1902 i 1903 r.

⁸⁰ Szerzej na ten temat: *Wätresznata Makedonsko-Odrinska Rewolucjonna Organizacija prez pogleda na nejnite osnowateli. Spomeni na D. Grujew, Ch. Tatarczew, I. Hażinikolow, A. Dimitrow, P. Po-*

struktur organizacji w terenie, co relatywnie szybko pozwoliło pokryć Macedonię, a następnie Trację siecią komitetów okręgowych.

Określone na początku 1894 r. cele działania WMORO, w miarę upływu czasu, a także na skutek zachowawczej wobec kwestii macedońskiej postawy rządu bułgarskiego, zaczęły ulegać zmianie. Już w 1896 r. część członków ruchu coraz częściej wysuwała hasła narodowe i propagowała ideę walki o pełną niepodległość Macedonii. Idea ta zaczęła stopniowo zdobywać coraz większą popularność wśród członków organizacji. Ze zrozumiałych względów fakt ten nie został przyjęty przychylnie w Sofii. Pretendująca do inkorporacji Macedonii Bułgaria, we WMORO, kierującym się w swych działaniach ideą „Macedonia dla Macedończyków”⁸¹, zaczęła dostrzegać poważne zagrożenie dla swych interesów. Dlatego też bardzo energicznie przystąpiono do działań mających na celu przejęcie kontroli nad organizacją. Działania na tym polu trwały przez kilka kolejnych lat i ostatecznie zakończyły się sukcesem na początku 1903 r.

Umożliwiło to zintensyfikowanie prac nad przygotowaniem powstania w Macedonii⁸², które zakończyć się miało przyłączeniem tej prowincji do Bułgarii. Powstanie to, nazywane w historiografii ilindensko-preobreżenskim, wybuchło w sierpniu 1903 r.⁸³, ale po 3 miesiącach walk zostało krwawo stłumione przez wojsko tureckie. W Macedonii rozpoczął się terror turecki, który zwrócił się nie tylko przeciw uczestnikom zrywu, ale także przeciw ludności cywilnej⁸⁴. Szczególnie prześladowano bułgarskich nauczycieli i duchownych, którzy aktywnie włączyli się w działania, organizując i wspierając macedońskich Bułgarów⁸⁵. Realizacja bułgarskich celów narodowych musiała zostać odłożona w czasie.

Już wkrótce jednak nadarzyła się okazja wzmocnienia państwa na arenie międzynarodowej i ponownego podjęcia działań na rzecz opanowania Macedonii i Tracji.

W 1908 r. miał miejsce cały ciąg wydarzeń, który zapoczątkował nie tylko upadek „systemu berlińskiego” na Bałkanach, ale także doprowadził do ostatecznego

parsow, Sofia 1995; S. Zdziarski, *Słowianie macedońscy*, „Świat Słowiański”, R. II, 1906, T. 2, s. 265 oraz K. Pandew, Z. Nonewa, *Borbite w Makedonija i Odrinsko 1978-1912*, Sofia 1912, s. 213-247.

⁸¹ Zob. *Documents...*, nr 225, 243. Równocześnie coraz częściej pojawiały się głosy krytyki skierowane przeciw działalności edukacyjnej Egzarchatu bułgarskiego, starającego się ograniczyć zasięg macedońskiej idei narodowej; por. ibidem, nr 265 (tekst dokumentu zob. w: J. Rubacha, A. Malinowski, op. cit., T. II, s. 41), 266, 283; zob. także: S. Musinska, op. cit., s. 80.

⁸² Na ten temat: ibidem, nr 232, 233, 235, 241 (teksty dokumentów dostępne w: J. Rubacha, A. Malinowski, op. cit., T. II, s. 61-66).

⁸³ Wielu informacji na temat przebiegu powstania w poszczególnych regionach dostarcza: G. Kchadziew, *Nacionalnoto oswożdenije i bezwlastnijat federalizim*, Sofia 1992; tam również źródła i literatura tematu. Zob. także: *Documents...*, nr 245-251.

⁸⁴ Zob. *Makedonija i Odrinsko (1893-1903). Memoar na Wätresznata organizacija*, Sofia 1904, s. 182 i 250; zob. także: J. Rubacha, A. Malinowski, op. cit., T. II, s. 72-83.

⁸⁵ Zob. S. Musinska, op. cit., s. 78-79. Równocześnie władze tureckie podjęły działania na rzecz rozbitcia bułgarskiego systemu szkolnego. Pod koniec 1903 r. w wilajetach saloniczkim i monastirskim wprowadzone zostały tzw. poręczenia dla nauczycieli, których nie wydawano Bułgarom, uniemożliwiając im wykonywanie obowiązków. Jakkolwiek dzięki podjętym przez egzarchę Józefa I energicznym działaniom udało się uniknąć zupełnego paraliżu bułgarskiego szkolnictwa w Macedonii, szkany tureckich urzędników trwały aż do 1908 r.

rozwiązania tzw. kwestii tureckiej, poprzez pozbawienie Wysokiej Porty niemal wszystkich posiadłości w Europie. Był on przede wszystkim wynikiem zaostrzenia się rywalizacji między Rosją i Austro-Węgrami o strefy wpływów na Bałkanach oraz rosnącego napięcia w stosunkach między Trójprzymierzem a Ententą, lecz równie istotne znaczenie miały zmiany zachodzące w Turcji.

Okrucieństwa, jakich dopuszczały się oddziały tureckie pacyfikujące powstanie ilindenskie, oraz terror, jaki zapanował w Macedonii po jego upadku, skłoniły wielkie mocarstwa do podjęcia nacisków na Wysoką Portę w kwestii wprowadzenia reform, zapowiedzianych jeszcze w traktacie berlińskim z 1878 r. W październiku 1903 r. w Mürtsteg rozmowy w tej kwestii podjęły Rosja i Austro-Węgry, a efektem przeprowadzonych dyskusji był projekt zmiany sytuacji w Macedonii. Przewidywał on mianowanie przy tureckich inspektorach wilajetów komisarzy rosyjskich i austro-węgierskich, którzy czuwaliby nad bezpieczeństwem ludności chrześcijańskiej, ponadto reformę żandarmerii pod nadzorem zagranicznej kadry oficerskiej, podział Macedonii na okręgi według granic etnicznych, a także szereg zmian w administracji i sądownictwie, które zapewnić miały dostęp chrześcijan do tych struktur⁸⁶.

Plan ten zyskał poparcie innych mocarstw i pod naciskiem ambasadorów zaaprobowala go także Turcja, ale wprowadzanie go w życie pozostawiało wiele do życzenia. Dlatego też w 1907 r. Rosja i Wielka Brytania wystąpiły z inicjatywą przekształcenia Macedonii w prowincję autonomiczną. Wieść o planach „koncertu europejskiego” wywołała duże zaniepokojenie w Turcji i przyspieszył wystąpienie opozycyjnego młodotureckiego komitetu „Jedność i Postęp”. Rewolucja rozpoczęła się w Macedonii i następnie – po nieudanych próbach zdławienia ruchu przez wojska rządowe – ogarnęła cały kraj, a sułtan Abdul Hamid II zmuszony został do przywrócenia konstytucji z 1876 r.

Zmiana ustroju w Turcji spotkała się z życzliwym przyjęciem zarówno przez mocarstwa, jak i przez państwa bałkańskie oraz ludność chrześcijańską na terenie państwa osmańskiego⁸⁷. Hasła głoszone przez „młodoturków” pozwalały bowiem przypuszczać, że kontynuacja akcji reformatorskiej w Macedonii nie będzie już potrzebna. Zapowiadali oni bowiem, że wszyscy obywatele będą mieli równe prawa, bez względu na wyznanie czy pochodzenie⁸⁸. Wkrótce okazało się jednak, że w komitecie „młodotureckim” nie brakowało również idei skrajnie nacjonalistycznych⁸⁹.

⁸⁶ Por. H. Batowski, *Państwa...*, s. 147; na ten temat pisze także: A. Giza, *Państwa bałkańskie wobec kwestii macedońskiej w latach 1878-1918*, Szczecin 1998, s. 81-85; zob. także: H.W. Steed, *The Hapsburg Monarchy*, London 1919, s. 228.

⁸⁷ Por. H. Batowski, *Zagadnienia...*, s. 77; na ten temat także: W. Trajkowa, *Młodoturska rewolucja, objawianie niezawisłości na Bałgaria i bałgarsko nacionalnooswoboditelno diwżenie w Makedonija i Odrinsko*, w: *Objawianie na niezawisimostta na Bałgaria prez 1908 g.*, red. M. Isusow, Sofia 1989, s. 56-68.

⁸⁸ Motywowało to miejscowych Bułgarów m.in. do przesyłania petycji do rządu tureckiego, w których domagali się odtworzenia zlikwidowanych wcześniej szkół oraz zrównania ich w prawach z ludnością uznającą zwierzchność Patriarchatu greckiego w tych miejscowościach, które nie zostały objęte opieką Egzarchatu; zob. *Documents...*, nr 271 (tekst dokumentu zob. w: J. Rubacha, A. Malinowski, op. cit., T. II, s. 93-100).

⁸⁹ Por. L. Trotzki, *Die Balkankriege 1912-1913*, Essen 1996, s. 30-31.

Koncepcje te stopniowo zaczęły dominować w nowym rządzie tureckim, co bardzo szybko pozwoliło wysunąć hasła, że równość wobec prawa dotyczyć może jedynie ludności etnicznie osmańskiej – tureckiej⁹⁰, a naczelnym celem politycznym stać się powinno przywrócenie świetności państwu osmańskiemu oraz rewindykacja przynajmniej części utraconych ziem. Zapowiedzi te wywołały poruszenie w Wiedniu, gdzie obawiano się, że Turcja zażyczy sobie zwrotu okupowanej przez Austro-Węgry od 1878 r. Bośni i Hercegowiny. Przyspieszyło to decyzję o aneksji tej prowincji jesienią 1908 r., co wywołało tzw. kryzys bośniacki i omal nie zakończyło się wybuchem ogólnoeuropejskiego konfliktu⁹¹.

Zamieszanie, jakie towarzyszyło aneksji Bośni i Hercegowiny, postanowił wykorzystać książę Ferdynand i 5 października 1908 r. ogłosił pełną niepodległość Bułgarii⁹². Znacznie wzmocniło to prestiż kraju na arenie międzynarodowej i uczyniło go ważnym partnerem nie tylko dla sąsiadów, ale także obu bloków politycznych w Europie.

Wykorzystując przychylne nastawienie mocarstw, Bułgarzy rozpoczęli kolejny etap przygotowań do realizacji narodowych celów. Korzystając z wydatnej pomocy dyplomacji rosyjskiej, rozpoczęli tajne pertraktacje najpierw z Serbią, a następnie z Grecją w sprawie zawarcia antytureckiego bloku polityczno-militarnego. Do powstania sojuszu bałkańskiego, mimo poważnych różnic zdań i trwającej cały czas rywalizacji o wpływy w Macedonii, doszło wiosną i jesienią 1912 r.⁹³ W tym momencie stało się jasnym, że w najbliższym czasie dojdzie do wybuchu konfliktu między koalicjantami a Turcją.

Wojna, nazywana I wojną bałkańską, rozpoczęła się 5 października 1912 r.⁹⁴ Po kilku spektakularnych zwycięstwach sprzymierzonych, a zwłaszcza po rozbiciu przez Bułgarów głównych sił tureckich w Tracji, Wysoka Porta została zmuszona do poproszenia o zawieszenie broni i rozpoczęcie rozmów pokojowych⁹⁵. Konferencja pokojowa trwała, z przerwami, od grudnia 1912 do maja 1913 r. i zakończyła się podpisaniem wstępnego traktatu pokojowego, który pozbawiał Turcję wszystkich posiadłości europejskich na zachód od linii Enos – Midye⁹⁶. Równocześnie jednak narastał spór między sojusznikami w kwestii podziału zdobytych w trakcie wojny terytoriów, a zwłaszcza Macedonii⁹⁷. Niesnaski te spowodowane były kardynalnymi błędami, jakie popełniła bułgarska dyplomacja jeszcze na etapie tworzenia się

⁹⁰ Zob. T. Wituch, op. cit., s. 135.

⁹¹ Szerzej na ten temat: J. Rubacha, op. cit., s. 122-142.

⁹² Tekst proklamacji w: J. Rubacha, A. Malinowski, op. cit., T. III, s. 80-81; na temat okoliczności ogłoszenia niepodległości i jego następstw: J. Rubacha, op. cit., s. 143-153.

⁹³ Na temat rozmów prowadzonych przez strony w latach 1911-1912 zob.: J. Rubacha, op. cit., s. 154-191. Zob. również: J. Rubacha, A. Malinowski, A. Giza, op. cit., s. 81-108; tam teksty traktatów i konwencji podpisanych przez Bułgarię z Serbią i Grecją.

⁹⁴ Manifest cara Ferdynanda do narodu o wypowiedzeniu wojny Turcji w: J. Rubacha, A. Malinowski, op. cit., T. III, s. 82-83. Na temat przebiegu konfliktu: J. Rubacha, op. cit., s. 243-270, 283-289.

⁹⁵ Tekst protokołu o zawieszeniu broni zob. w: J. Rubacha, A. Malinowski, A. Giza, op. cit., s. 109-110.

⁹⁶ Tekst traktatu pokojowego: ibidem, s. 113-115.

⁹⁷ Na ten temat szerzej: J. Rubacha, op. cit., s. 271-283, 289-304.

sojuszu bałkańskiego. Najpoważniejszym z nich było niewątpliwie przyjęcie przez Bułgarów na siebie głównego ciężaru prowadzenia operacji wojennych przeciw Turcji. Z jednej strony narażało to siły bułgarskie na znaczne straty, z drugiej angażowało je w Tracji, z dala od kluczowej z punktu widzenia bułgarskiej racji stanu Macedonii, a tym samym dawało Serbom, operującym na tym kierunku, możliwość dowolnego ułożenia stosunków w tej prowincji. Błędem było również niedocenywanie siły militarnej Grecji i pomijanie jej aspiracji terytorialnych obejmujących nie tylko Saloniki, do których aspirowali Bułgarzy, ale także całą Macedonię Egejską i część Macedonii Wardarskiej. Istotne znaczenie miał fakt, że Bułgaria lekceważyła zagrożenie ze strony Rumunii, mimo iż Bukareszt wielokrotnie dawał do zrozumienia, że w przypadku zmian na politycznej mapie Bałkanów zażąda rekompensat terytorialnych jej kosztem.

Ponieważ osiągnięcie kompromisu z niedawnymi sojusznikami nie było możliwe, Bułgarzy zdecydowali się na rozwiązanie siłowe. II wojna bałkańska rozpoczęła się 29 czerwca 1913 r.⁹⁸ Katastrofalny stan armii, wykrwawionej w trakcie wojny z Turcją, z góry skazywał ją jednak na porażkę. Kolejne klęski wojsk bułgarskich w bojach z Serbami i Grekami zachęciły także inne państwa do włączenia się w konflikt. W dniu 10 lipca 1913 r. do działań zaczepnych przeciw Bułgarii przystąpiła Rumunia, a dwa dni później Turcja. W obliczu nieuchronnej klęski rząd w Sofii zmuszony był poprosić o pokój.

II wojnę bałkańską zakończyły dwa układy pokojowe⁹⁹. Pierwszy z nich podpisany został w Bukareszcie 10 sierpnia 1913 r. i regulował kwestie sporne między Bułgarią a Serbią, Rumunią, Grecją i Czarnogórą. Na jego mocy bułgarskie nabytki terytorialne w Macedonii ograniczone zostały jedynie do okręgu strumickiego, a Bułgaria utraciła Południową Dobrudżę. Drugim był traktat zawarty w Konstantynopolu między Bułgarią i Turcją. Na mocy jego postanowień Bułgarzy zmuszeni byli oddać Wysokiej Porcie Trację Wschodnią z Adrianopolem.

*

Wbrew nadziejom wojny bałkańskie nie przyniosły Bułgarom realizacji ich narodowych ideałów, a realnych strat i niezrealizowanych nadziei nie było w stanie wyrównać przyłączenie Zachodniej Tracji.

Ogólnie, na podstawie obu traktatów pokojowych kończących II wojnę bałkańską, Bułgaria zyskiwała łącznie w Tracji i Macedonii terytorium o powierzchni ok. 23 000 km² z ponad 390 000 mieszkańców, równocześnie na rzecz Rumunii utraciła ok. 7500 km² i 282 000 mieszkańców¹⁰⁰. Poza tym na terenie podzielonej między

⁹⁸ Na temat przebiegu wojny zob.: ibidem, s. 306-323.

⁹⁹ Teksty obu traktatów w: J. Rubacha, A. Malinowski, A. Giza, op. cit., s. 122-126 oraz 130-136. Okoliczności ich zawarcia oraz analiza postanowień w: J. Rubacha, op. cit., s. 325-339.

¹⁰⁰ Szczegółowe wyliczenia na temat poniesionych przez Bułgarię w Dobrudży strat podaje: C. Nedkow, *Posledicite za bǎlgarskoto stopanstvo ot aneksiraneto na Južna Dobrudža prez 1913 g.*, w: *Bukureshtikijat dogovor i sǎdbata na Južna Dobrudža*, pod red. A. Kuzmanowej, Dobrich 1994, s. 69-75.

Serbię i Grecję Macedonii pozostało ok. 800 000 obywateli przyznających się do pochodzenia bułgarskiego, zamieszkujących ponad 2000 miejscowości oraz niemal 1400 bułgarskich szkół różnego stopnia, ponad 1600 cerkwi i ok. 70 klasztorów.

Niezwykle istotną stratę, zwłaszcza dla bułgarskiej propagandy narodowej w Macedonii, stanowił upadek bułgarskiego Egzarchatu. Po zakończeniu wojen bałkańskich istnienie tej instytucji, w związku z przejściem władzy nad Macedonią przez prawosławnych Greków i Serbów, z ideologicznego punktu widzenia stało się bezzasadne. Stąd też egzarcha bułgarski Józef I w połowie grudnia 1913 r. opuścił Konstantynopol i przybył do Sofii¹⁰¹. Fakt ten sprawił, iż Bułgarzy poza granicami królestwa, utwierdzeni do tej pory w swych narodowych przekonaniach poprzez przynależność do odrębnego Kościoła, teraz szybko zaczęli tracić swą świadomość narodową¹⁰².

Wojny bałkańskie, poza spadkiem znaczenia Bułgarii na Półwyspie Bałkańskim, przyniosły również wiele problemów, z którymi rząd nie potrafił sobie poradzić aż do wybuchu I wojny światowej. Poważną kwestią były potężne straty, jakie poniosła armia bułgarska w latach 1912-1913 oraz skarb państwa. Kolejny problem stanowiła imigracja ludności bułgarskiej z terenów Macedonii zajętych przez Greków i Serbów¹⁰³. Tylko dzięki szczególnemu urodzajowi w 1913 r. udało się uniknąć głodu.

Oslabiona wojnami Bułgaria zmuszona była do szukania oparcia w zachodniej Europie¹⁰⁴, równocześnie jednak wśród elit politycznych coraz częściej odzywały się głosy, iż pokój został „zawarty wyłącznie skutkiem wycieńczenia sił z powodu fizycznej niemożliwości dalszej walki (...), że będzie tylko zawieszeniem broni poświęconym energicznemu zbieraniu nowych sił, ażeby ich użyć jak najprędzej na wznowienie krwawych zapasów”¹⁰⁵.

¹⁰¹ Zob. N. Stanew, *Istoria na nowa Bălgarija 1878-1928*, Sofija 1929, s. 300. Po jego śmierci w roku 1914 nie wybrano już nowego egzarchy; zob. H. Batowski, *Państwa bałkańskie 1800-1923. Zarys historii dyplomatycznej i rozwoju terytorialnego*, Kraków 1938, przyp. 149, s. 221; tym samym po 44 latach bułgarski Egzarchat przestał istnieć.

¹⁰² Por. C. Weber, op. cit., s. 176.

¹⁰³ Imigracja ta w dużej mierze spowodowana była represjami lokalnych władz serbskich i greckich w stosunku do miejscowej ludności bułgarskiej. Działania te, mające na celu jak najszybszą asymilację elementu bułgarskiego, rozpoczęły się już po zakończeniu I wojny bałkańskiej, a były tak brutalne, iż stały się obiektem badań specjalnej, międzynarodowej komisji śledczej; por. I.E. Geszow, *Balkanskij sojuz. Vospominanija i dokumenty*, Petrograd 1915, przyp., s. 48-49. Ogłoszony przez tę komisję raport (*Report of International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of Balkan Wars*, Washington 1914) zawiera wiele relacji świadków zbrodni popełnionych przez wojska greckie i serbskie na cywilnej ludności pochodzenia bułgarskiego.

¹⁰⁴ Kwestię tę szczegółowo analizuje: S. Damjanov, *Bulgaria's Decision to Enter the War: Diplomatic Negotiations, 1914-1915*, w: B. Kilary, *East Central European Society in World War I*, New York 1985.

¹⁰⁵ *Balkan a hegemonia pruska*, „Świat Słowiański”, R. IX, 1913, t. 2, s. 569.

THE EXARCHATE AS AN ELEMENT OF THE BULGARIAN NATIONAL POLICY AT THE TURN OF THE 20TH CENTURY

Summary

The mastery of the Balkan Peninsula by Turks at the end of the 14th century led to multifaceted consequences for the people inhabiting it. One of them was a collapse of culture, including its spiritual dimension. Activities in this field were expressed in the first period of their rule in the Balkans, by destruction of the churches (replaced by mosques), burning of libraries and deportation of Orthodox clergy into Asia Minor.

Bulgarians were a nation that had experienced the Turkish atrocities, and their situation had not improved, even though sultan's government approval to start the Orthodox Church. However, despite strong pressure they did not abandon their ancestral faith and consistently pushed for the creation of an independent and autonomous ecclesiastical province in the Bulgarian lands. The activities were successful in 1870, when the Bulgarian Exarchate was created. Thus, the Bulgarian national idea gained strong support in the growing ecclesiastic structures.

In the period of its activity until 1914 the Exarchate put invaluable contribution to create national consciousness of the Bulgarians in Bulgaria and Macedonia, a dense network of schools and cultural institutions, as well as to improve the living conditions of the Christians under Turkish rule.